

Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΜΕ ΒΑΣΗ

ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΤΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Κωνσταντίνος Γαλανάκης

Δρ Αρχαιολογίας

Ο μυκηναϊκός κόσμος αναμφισβήτητα αποτελεί μοναδική περίπτωση «ταφικού» πολιτισμού, ο οποίος πέρα από τις αρχιτεκτονικές του μορφές (ταφικοί κύκλοι, λακκοειδείς, θαλαμοειδείς και θολωτοί τάφοι) και τις καλλιτεχνικές του εκφάνσεις (κερίσματα, νεκρικές προσφορές) προβάλλει και προεκτάσεις αυστηρά κοινωνικού περιεχομένου. Η μελέτη του ταφικού υλικού αποδεικνύει ότι πιθανότατα υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στα ταφικά δεδομένα και στη μορφή οργάνωσης της μυκηναϊκής κοινωνίας. Επιπλέον, η συνάρτηση των μυκηναϊκών αντιλήψεων και πεποιθήσεων υποδηλώνει ότι μέσω του θανάτου προβάλλονται δικαιώματα και αξιώσεις όσον αφορά την κοινωνική θέση και το πολιτικοοικονομικό επίπεδο, στοιχεία τα οποία διαφαίνονται μέσα από το τυπικό της ταφής στους βασικότερους τύπους τάφων της Υστεροελλαδικής περιόδου (ΥΕ).

Σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου, έπειτα από λεπτομερή μελέτη του ταφικού υλικού, είναι να διαπιστωθεί αν υπάρχει πάντοτε άμεσος συσχετισμός ανάμεσα στα ταφικά δεδομένα και στην κοινωνική οργάνωση, φαινόμενο το οποίο συνήθως χαρακτηρίζεται ως «ισομορφισμός»¹. Η κατάσταση γίνεται πιο περίπλοκη όταν ο αρχαιολόγος συναντά σημαντικά προβλήματα, όπως συλημένα τάφους, πολλαπλές ταφές σε έναν μόνο τάφο ή την αποκομιδή των κτερισμάτων του τάφου από τους ίδιους τους Μυκηναίους κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Η αναγνώριση ενός συγκεκριμένου σχήματος συμπεριφοράς το οποίο αφορά το θάνατο –εννοώντας όχι τη βιολογική κατάσταση αλλά μάλλον την ιδεολογική και πνευματική σύλληψη του θανάτου– σε συνδυασμό με τις εσχολογικές πεποιθήσεις των Μυκηναίων, μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μέσω του θανάτου προβάλλονται δικαιώματα και αξιώσεις όσον αφορά την κοινωνική θέση του νεκρού. Οι ταφικές πρακτικές μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε στρατηγική ώστε να αποκτήσει κανείς κοινωνικά αξιώματα μετά θάνατον, ακόμα και αν η κοινωνική του θέση κατά τη διάρκεια της ζωής του δεν ήταν σημαντική. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με τους κυριότερους τύπους των μυκηναϊκών τάφων, τη διάταξη τους στο χρόνο και την ποικιλομορφία των αντικειμένων τα οποία εμφανίζονται μέσα στους τάφους είναι τα πιο σημαντικά στοιχεία προκει-

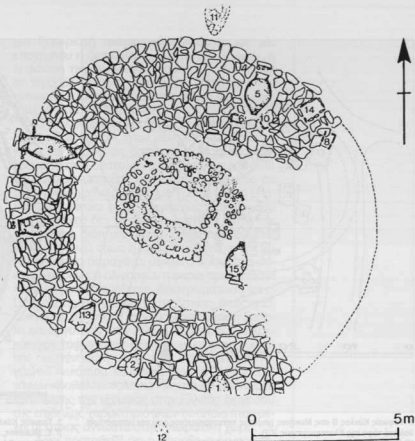
μένου να ανασυγκροτήσουμε μία συνοπτική εικόνα της μυκηναϊκής κοινωνίας.

Το τυπικό της ταφής κατά τη Μέση Ελλαδική περίοδο: Τύμβοι

Κατά τη διάρκεια της Μέσης Ελλαδικής περιόδου (ΜΕ), η γενική εικόνα της απλούστευσης στην αρχιτεκτονική, τη μεταλλουργία και γενικότερα τις τέχνες αντανακλάται και στα ταφικά έθιμα, στα οποία υποδηλώνεται μια πληθυσμιακή αύξηση σε σχέση με την Πρωτοελλαδική περίοδο (ΠΕ). Ίχνη όμως κοινωνικής διαστρωμάτωσης σύμφωνα με τις ταφικές μαρτυρίες είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Ο κύριος τύπος ταφής είναι σε κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι περιέχουν μία μόνο ταφή, ενώ υπάρχουν και μερικές περιπτώσεις ταφών σε λάκκους ή πithούς. Ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της περιόδου είναι η τοποθέτηση των τάφων κοντά ή κάτω από οικίες –ειδικότερα οι παιδικές ταφές κάτω από τα δάπεδα οικιών ή ανάμεσα σε οικίες στην Ελευσίνα και τη Μάλθη Μεσσηνίας (φράση «Δώριον IV»)², ή οι ταφές ενηλίκων σχεδόν δίπλα σε οικίες της Λέρνας και τα μικρά νεκροταφεία μέσα στον ίδιο τον οικισμό. Στη θέση Γλάσι Μαραθώνος, άδεια οικήματα περιείχαν τους τάφους ιδιωτών, έθιμο κατά το οποίο η εγκατάλειψη του κτήριου σηματοδοτεί το χώρο ως τον τάφο του νεκρού ιδιοκτήτη του³. Κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου οι

ταφές σε τύμβους εξαπλώθηκαν σημαντικά (τύμβοι στις Αφίδες Αττικής και στα Παππούλια Μεσσηνίας, εικ. 1). Ο τύμβος αποτελεί μορφή ταφικής κατασκευής με τα εξής βασικά χαρακτηριστικά: κύριος σκοπός του ήταν πιθανώς να δηλώσει το σημείο μιας σημαντικής ταφής ή ταφών ατόμων με κοινωνικούς ή συγγενικούς δεσμούς ανάμεσά τους. Οι νεκροί ήταν συνήθως επιφανή άτομα, καθώς η κατασκευή των τύμβων απαιτούσε χρονοβόρα εργασία και οι ταφικές προσφορές είχαν συχνά κάποια αξία. Ένα σημαντικό παράδειγμα είναι η ταφή με τους σκελετούς αλόγων στον Μαραθώνα του τέλους της ΜΕ περιόδου (Τύμβος Ι), όπου τα αλόγα θεωρούνταν ως η ύψιστη ένδειξη ανώτατης κοινωνικής θέσης⁴.

Ο τύμβος εμφανίστηκε σχετικά νωρίς στο Αιγαίο, στη Λευκάδα και στο Ιόνιο πέλαγος, κατά την ΠΕ περίοδο (Τύμβος Ρ στο Νυδρί). Κατά την περίοδο αυτή ο τύμβος απαντά επίσης στη Θήβα. Ωστόσο, η κύρια εξάπλωσή του παρατηρείται κατά τη ΜΕ περίοδο⁵. Οι ταφές σε τύμβο παρέμειναν άγνωστες στις Κυκλάδες και στην Κρήτη. Προς το τέλος της ΜΕ περιόδου κυριαρχεί η τάση για πολλαπλές ταφές οικογενειών και ομάδων, οι οποίες σηματοδοτούν την αρχή μιας νέας, διαφοροποιημένης ιδεολογίας με έμφαση στη σημασία της σχέσης ανάμεσα σε ομάδες οικογενειών ή συγγενών καθώς και στο θέμα της καταγωγής. Ο τάφος με πολλαπλές ταφές εμφανίστηκε κατά την ύστερη φάση της ΜΕ περιόδου και τα καλύτερα παραδείγματα είναι οι τάφοι του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών, όπου οι κυριότεροι τύποι είναι ο Τύπος Β (επιμήκης κιβωτιστούς τάφος με λίθινη πλάκα η οποία λειτουργούσε ως είσοδος) και ο τύπος Γ (επιμήκης κιβωτιστούς τάφος με πιο περιπλοκή είσοδο και με ορθές γωνίες ως προς τον κύριο άξονα)⁶. Στον Θορικό Αττικής, ένας τύμβος με περίβολο που χρονολογείται από το τέλος της ΜΕ και τις αρχές της ΥΕ Ι περιόδου έχει χαρακτηριστεί «βασιλικός» από τους ανασκαφείς και είναι σύγχρονος με τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών⁷. Τα στοιχεία για τις μεσοελλαδικές ταφές δίδουν πιθανώς ένδειξεις ότι μία πρώτη μορφή λαοθάνασας κοινωνικής διαστρωμάτωσης υπήρχε ήδη στον απλό υλικό πολιτισμό προεπιλάγοντας το έδαφος για τον επερχόμενο μυκηναϊκό πολιτισμό. Η υπόθεση του Lewartowski⁸ ότι το μεσοελλαδικό έθιμο της κατασκευής κιβωτιστήτων ή λακκοειδών τάφων που προορίζονταν για μία μόνο ταφή απαιτούσε τον ίδιο χρόνο και κόπο όπως η λάξευση ενός τυπικού μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για αρκετές ταφές και για περισσότερες γενιές, ίσως να εξηγεί το γεγονός ότι η μεσοελλαδική κοινωνία δεν ήταν απλώς μια σκέφαλη συγκέντρωση ατόμων. Θα ήθελα να συμπληρώσω ότι οι μαρτυρίες για μεμονωμένες ταφές, οι οποίες δεν δίνουν έμφαση στις σχέσεις μεταξύ οικογενειών ή στις συγγενικές παραδόσεις, και η εμφάνιση κάποιων σημαντικών ταφών σε τύμβο (όπως τα παραδείγματα στον Μαραθώνα και στον Θορικό) αποτελούν ίσως ένδειξη ότι η κοινωνία της ΜΕ περιόδου είναι πολύ πιο σύνθετη απ' ό,τι θεωρούνταν μέχρι πρότινος, αν και υπάρχουν κάποια ιδεολογικά σχήματα που δεν συνάδουν ακριβώς με την ε-

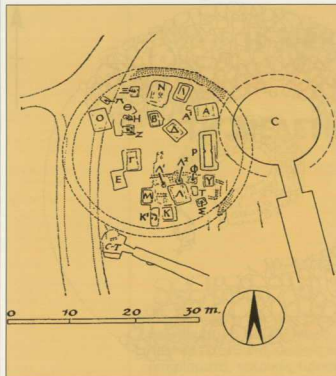

1. Τύμβος στα Παππούλια Μεσσηνίας, [Γ.Ι. Κορρές, «Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι της Μεσσηνίας», *Proceedings of the First International Conference of Peloponnesian Studies*, τόμ. 2, Society for Peloponnesian Studies, Athens, 1976, εικ. 5.]

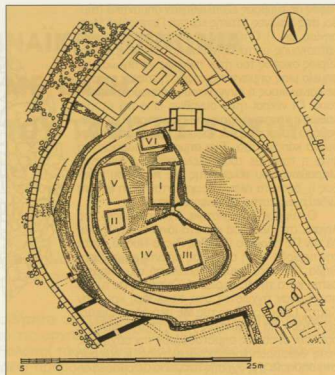
πόμενη, την ΥΕ περίοδο. Τέτοια σχήματα είναι οι εοχολογικές πεποιθήσεις, η έμφαση στη σχέση με τους προγόνους, τα θέματα κυριαρχίας, εξουσίας και αποκρυσταλλωμένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Το τυπικό της ταφής κατά την Υστεροελλαδική περίοδο

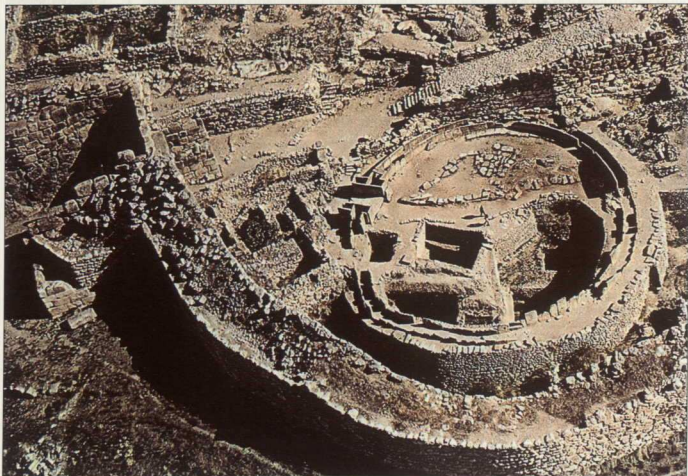
Οι κυριότεροι τύποι τάφων κατά τη διάρκεια της ΥΕ περιόδου είναι οι ακόλουθοι⁹: α) λακκοειδείς τάφοι (εικ. 2, 3 και 4), βαθιά ορθογώνια, επιμήκη σχήματα, σκαμμένακάθετα στον μαλακό βράχο, που χρονολογούνται από το τέλος της ΜΕ μέχρι τις αρχές της ΥΕ ΙΙ περιόδου¹⁰ και αποτελούν εξέλιξη του μεσοελλαδικού κιβωτιστού τάφου. Υπήρχαν αρκετές ταφές στις περισσότερες περιπτώσεις και ανοίγονταν κατά περιόδους για νέες ταφές (εκτός από τον λακκοειδή τάφο ΙΙ στον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών)¹¹. β) Θαλαμοειδείς τάφοι (εικ. 6), σκαμμένοι σαν τεχνητές σπηλιές στον μαλακό βράχο των πλαγιών των λόφων. Αποτελούνται από «δρόμο» και από σκεπαστό θαλαμο. Οι πρωιμότεροι θαλαμοειδείς τάφοι χρονολογούνται στην ΥΕ Ι-ΙΙ, αλλά αργότερα πήραν κυρίως τη μορφή οικογενειακών τάφων όπου εμφανίζονταν επάλληλα στρώματα ταφών μέχρι το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Οι θαλαμοειδείς τάφοι συνήθως παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την κοινωνική δομή ανάλογα με το περιεχόμενο των ταφών τους. γ) Θολωτοί τάφοι (εικ. 7), πάντοτε κυκλικοί, κωνικού σχήματος και χτισμένοι με λαξευτή τοιχοποιία. Ήταν χτισμένοι στις πλαγιές λόφων και ο «δρόμος» τους είχε σκαφτεί οριζόντια ως προς την πλαγιά. Ο Wace διαχωρίσε

2. Ταφικός Κύκλος Β στις Μυκένες (μερικός καταστραμμένος από τον υστερότερο θολωτό τάφο της Κλυταιμνήστρας [C]).
[G.E. Mylonas, *Grave Circle B at Mycenae*, SIMA 7 (1964)]

3. Ταφικός Κύκλος Α στις Μυκένες.
[Γ.Ε. Μυλωνάς, *Μυκῆναι: Τα Μνημεία και η Ιστορία τους*, Εκδοτική Αθηνών, 1999, σελ. 24, εικ. 8.]

4. Ταφικός Κύκλος Α στις Μυκένες. [G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykene*, Verlag F. Bruckmann Ag., Munich 1930.]

τους βολητούς τάφους σε τρεις κατηγορίες, σύμφωνα με την τοιχοπία τους, τις αρχές κατασκευής τους και τη μνημειακότητά τους, οι οποίες ισχύουν μόνο για την περιοχή των Μυκηναίων¹². Χρησιμοποιήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕ περιόδου και θεωρούνται ότι πρωτοεμφανίστηκαν στην Κρήτη και υιοθετήθηκαν από τους Μυκηναίους διαμέσου της περιοχής της Μεσσηνίας κατά την ΥΕ II περίοδο¹³.

α. Λακκοειδείς τάφοι

Οι αρχαίοι τάφοι και των δύο ταφικών κύκλων των Μυκηναίων (εικ. 2, 3 και 4) θεωρήθηκαν αρχικά ως ταφές προορισμένες για βασιλείς, οι οποίοι ήταν οι εκπρόσωποι μιας νέας, πολεμοχαρούς δυναστείας, άγνωστης μέχρι τότε στην ηρωική χώρα¹⁴. Οι λακκοειδείς τάφοι δεν ήταν κάποιο φαινόμενο περιορισμένο μόνο στις Μυκήνες αλλά μάλλον το αποτέλεσμα μιας γενικότερης οικονομικής ανόδου μερικών κέντρων της ηπειρωτικής χώρας. Εμφανίστηκαν και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, κυρίως στη Μεσσηνία και συγκεκριμένα στον ταρικό κύκλο στον Άνω Εγκλιανό (Πύλος), στην Περιστέρια και στο Κορυφάσιο¹⁵. Αυτή είναι μία ένδειξη ότι κατά τη διάρκεια της εποχής των λακκοειδών τάφων οι Μυκήνες δεν ασκούσαν ολοκληρωτική ηγεμονία σε κάθε μεριά της Πελοποννήσου, αλλά η Πελοπόννησος ήταν πιθανόν διαχωρισμένη σε βασιλεία τοπικιστικού χαρακτήρα. Είναι ίσως ακόμα ναυρής να μιλήσουμε για την εγκαθίδρυση ενός μοναρχικού συστήματος στην Αργολίδα με όλα τα χαρακτηριστικά για τα οποία τα περίπλοκα αρχεία της Γραμμικής Β μας πληροφορούν, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι η ΥΕ I περίοδος χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση της ιδεολογίας του «άνακτος»¹⁶. Θεωρώ ότι ο λακκοειδής τάφος Γ του Ταφικού Κύκλου Β (εικ. 2) με το πρώτο παράδειγμα νεκρικής προσωπίδας¹⁷ είναι προφανώς μία πρώτη βασιλική ταφή, η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση στην ΥΕ περίοδο και ίσως την εισαγωγή του νέου κυβερνητικού συστήματος. Τα στοιχεία αυτά αποκρυσταλλώνονται στους λακκοειδείς τάφους IV και V από τον Ταφικό Κύκλο Α¹⁸, οι οποίοι με βεβαιότητα πλέον ανήκαν σε βασιλείς (εικ. 3 και 4).

Το τυπικό της ταφής στην ηπειρωτική χώρα κατά τη διάρκεια της περιόδου των λακκοειδών τάφων παρουσιάζει ασύμμετρη κατανομή πλούτου, η μία αυστηρά διαχωρισμένη κοινωνική ομάδα, η οποία αποστασιοποιείται από την υπόλοιπη κοινωνία επιδεικνύοντας εξωτικά υλικά και αντικείμενα, ταφικές στήλες με «ηρωικές» σκηνές, μία οριοθετημένη ταφική περιοχή, με την οποία πιθανόν υποδηλώνονται εδαφικές αξιώσεις¹⁹, στρατιωτικά σύμβολα, τεράστιες ποσότητες χρυσού και έμφραση στην καταγωγή και τους προγόνους, στοιχεία τα οποία έγιναν φανερά με τη συνεχόμενη χρήση των τάφων. Η ανάπτυξη μιας ηπειρωτικής κοινωνικής ελίτ, μιας ξεχωριστής κοινωνικής τάξης, αποδεικνύεται πιο έντονα με την απόθεση ακριβών αγαθών πλάι στους νεκρούς – ένας κρίσιμος μηχανισμός για τη δημιουργία κοινωνικών αξιώσεων και κύρους σε μία περίοδο κοινωνικού ανταγωνισμού. Αυτοί οι παράγοντες μαζί με την έμφραση στους προγόνους προφανώς σχημάτισαν

μία ξεχωριστή ηπειρωτική ταυτότητα σε μία εποχή που η διαπολιτισμικότητα του Αιγαίου, η εμφάνιση των νέων ανατόρων στην Κρήτη και οι ισχυρές μινωικές επιρροές οδήγησαν την ηπειρωτική Ελλάδα να αναπτύξει μία νέα φυσιογνωμία ολότελα δική της²⁰.

Ο Μυλωνάς²¹ υποστήριξε ότι οι νεκροί στους λακκοειδείς τάφους ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας και προφανώς βασιλείς, αλλά η υπόθεσή του αυτή είναι δύσκολο να αποδειχθεί αφού είναι αδύνατο να υπήρξαν τόσο πολλοί βασιλείς σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα²². Επιπλέον η υπόθεσή ότι κάποιο είδος ολιγαρχίας επικρατούσε στις Μυκήνες δεν μπορεί να ευσταθεί, κατά την άποψή μου, διότι μια τέτοια, πολιτειακά «πρωτογονή» κοινωνία όπως η πρώτη μυκηναϊκή δεν θα μπορούσε να παράγει σύνθετα πολιτειακά συστήματα όπως η ολιγαρχία, η οποία προϋποθέτει κάποιο τύπο νομοθεσίας, διαστρωμάτωσης και εξουσιοδοτημένο έλεγχο της πολιτείας, όπως αποδεικνύεται αργότερα στην υστερή αρχαϊκή Σπάρτη και αργότερα στην Αθήνα. Οι νεκροί των λακκοειδών τάφων ήταν πιθανώς μέλη μιας βασιλικής οικογένειας ή πολύ λίγων βασιλικών οικογενειών. Γενικότερα, το φαινόμενο των λακκοειδών τάφων προβάλλει πολιτικά κίνητρα και απόπειρες εμπέδωσης της εξουσίας στην Ελλάδα διαμέσου της επιδείξης χαρακτηριστικών τα οποία ήταν μέχρι πρότινος άγνωστα στην ηπειρωτική χώρα.

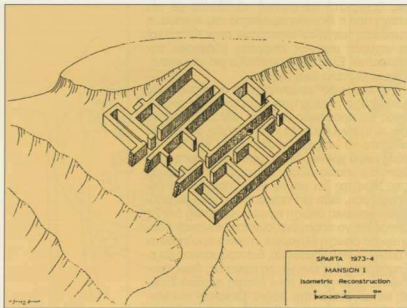
Έχει προταθεί²³ ότι η ύπαρξη ενός πρωτοανατόρου στις Μυκήνες, σύγχρονου με τους λακκοειδείς τάφους, είναι πολύ πιθανή σύμφωνα με τα ME-YE I υπολείματα στην κορυφή της ακρόπολης βορείως του YE IIIB ανατόρου, αν και η περιοχή παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα στρωματογραφίας. Ο Wace πίστευε ότι το πρωτο-ανάκτορο πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή της Σταποθής, η οποία βρισκόταν σε χρήση ήδη από την εποχή των λακκοειδών τάφων μέχρι το τέλος της ΥΕ II περιόδου. Έπειτα από προσεκτική στρωματογραφική εξέταση της περιοχής, ο Kilian απέδειξε ότι δεν υπήρχε χώρος στην κορυφή της μυκηναϊκής ακρόπολης για να κτισθεί κάποιο μέγαρο σε ένα μόνο επίπεδο, οπότε οποιοσδήποτε τύπος πρώιμου μυκηναϊκού ανατόρου θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί στην πλαγιά του λόφου.

Θεωρώ ότι η ΥΕ I περίοδος είναι προφανώς ένα πρώιμο στάδιο του μυκηναϊκού πολιτισμού προκειμένου να δημιουργηθεί ένα ανακτορικό κέντρο στις Μυκήνες. Εξάλλου, τα πρώιμα υπολείματα στην ακρόπολη δεν είναι εκτεταμένα ώστε να θεωρηθούν ως τα ερείπια κάποιου ανατόρου. Καθώς η ιδεολογία του «άνακτος» ήταν σε εμβρυακή μορφή δεν μπορούμε να μιλάμε για «ανάκτορον» κατά το πρώιμο στάδιο του μυκηναϊκού πολιτισμού, το οποίο σημαίνει μία συγκέντρωση κτηρίων που φιλοξενούν διάφορες δραστηριότητες (όπως τα υστερότερα ανάκτορα στις Μυκήνες, την Τίρυνθα και την Πύλο) και όχι απλά την κατοικία του βασιλιά. Η ανέγερση του ανατόρου προϋποθέτει αρχαία διαχείριση, κοινωνική διαστρωμάτωση, ολοκληρωμένη θρησκεία και τελετουργικό τυπικό, οικονομική δύναμη και αγροτικό απόθεμα. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά είναι βασικά απόντα από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες της εποχής των λακκοειδών τάφων. Τα πρωιμότε-

Η φωτογραφία, η εικόνα και το σχέδιο αποτελούν προϊόντα της συλλογής των δικαιωμάτων της εταιρείας. Η εταιρεία διατηρεί όλα τα δικαιώματα. Η εταιρεία διατηρεί όλα τα δικαιώματα. Η εταιρεία διατηρεί όλα τα δικαιώματα.

© Διεύθυνση Έρευνας, Τμήμα Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ημερομηνία: 12/12/2019. Σελίδα: 81 από 81.

5. «Μενελάων» Λακωνίας: Ισομετρική αναπαραστάση. [H.W. Catling, «Excavations at the Menelaion, Sparta, 1973-1976», *Archaeological Reports* 1976-1977, 1977, εικ. 5.]

ρα υπολείμματα «ανακτορικού» κτηρίου αποκαλύφθηκαν μόνο στο «Μενελάειο» στη θέση Θεράπινη της Σπάρτης, όπου βρίσκονται τα ΥΕ ΙΙΒ ερείπια ενός ορθογώνιου κτηρίου στον τύπο του μεγάρου με τριμερή διαχωρισμό (είσοδο, πρόδομο και δόμο) αλλά χωρίς ίχνη κεντρικής εστίας (εικ. 5)²⁴. Το κτήριο θεωρήθηκε ως η κατοικία του βασιλιά ή του άρχοντα της Λακωνίας. Οι ίδιες αρχιτεκτονικές αρχές απαντούν σε τμήμα μιας «βασιλικής» κατοικίας στον Κακόβατο Ηλείας και σε λείψανα «ανακτορικού» κτίσματος στον Ορχομένο Βοιωτίας με τοιχογραφικό διάκοσμο²⁵, αλλά πρόκειται μάλλον για μεμονωμένες περιπτώσεις κτισμάτων χωρίς συμπληρωματικά στοιχεία και κινητό εξοπλισμό ανακτορικού χαρακτήρα. Όσον αφορά το «Μενελάειο» πρόκειται μάλλον για ένδειξη ότι η περιοχή της νότιας Πελοποννήσου, και ειδικότερα η Μεσσηνία όπου ο τύπος του θαλαυτού τάφου έκανε την πρώτη του εμφάνιση, διήνευσε κάποια περίοδο ευημερίας κατά τη διάρκεια της πρώιμης φάσης της ΥΕ περιόδου, η οποία επέτρεψε την εγκαθίδρυση κάποιου τύπου κεντρικής εξουσίας με τη μορφή περιορισμένου τοπικού βασιλείου, το οποίο όμως δεν αποδεικνύεται περαιτέρω.

β. Θαλαμοειδείς τάφοι

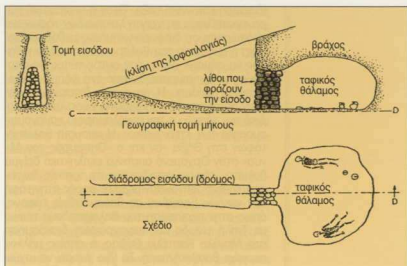
Οι θαλαμοειδείς τάφοι αποτέλεσαν τον πιο συνήθη τύπο τάφου, ο οποίος προοριζόταν για οικογενειακές ταφές με διαρκή χρήση κατά την πάροδο των αιώνων (εικ. 6)²⁶. Οι νεκροί τοποθετούνταν συνήθως σε εκτεταμένη οτάση χωρίς προκαθορισμένο προσανατολισμό συνοδευόμενοι από παικία προσφορών (κυρίως πήλινων ειδωλίων τύπου Φ [κουροτρόφοι], Ψ και Τ, συνηθέστερα σε παιδικές ταφές). Θραύσματα κυλίκων μπροστά στο στόμιο των τάφων αποτελούν ένδειξη ότι έπεται από τη διαδικασία της ταφής τελούνταν νεκροδείπνα. Κομβία από στεατίτη και πηλό μαρτυρούν ότι οι νεκροί τοποθετούνταν πλήρως ενδεδυμένοι και άμεσα στο έδαφος χωρίς κάλυψη από όστρεα –όπως συνηθίζονταν στους λακκοειδείς τάφους–, αλλά η ανάγκη για πρόσθετα στρώ-

ματα για την κάλυψη του σκληρού εδάφους μειωνόταν αφού οι θαλαμοειδείς –όπως και οι θολωτοί– τάφοι ήταν καλά στεγανοποιημένοι. Στην Πρόσυμα, ο Blegen ανέσκαψε ένα εκτεταμένο νεκροταφείο με θαλαμοειδείς τάφους βορειοδυτικά του μυκηναϊκού οικισμού, του οποίου η θέση είχε εδραιωθεί εξαπτίας ενός σημαντικού δρόμου που ένωνε την Πρόσυμα με τις Μυκήνες²⁷. Οι πενήντα δύο θαλαμοειδείς τάφοι είχαν κατασκευαστεί εμφανώς εκατέρωθεν των δύο πλευρών του δρόμου. Το νεκροταφείο στην Πρόσυμα δηλώνει κάποιο διαχωρισμό σε μικρότερες ομάδες, δώδεκα από τις οποίες αναγνωρίστηκαν και ερμηνεύτηκαν ως τάφοι ξεχωριστών γενών, καθένας από τους οποίους αφορούσε οικογένειες μέσα στο ίδιο γένος. Το σύστημα της ομαδοποίησης εγκαθιδρύθηκε από την πρώτη χρήση του νεκροταφείου και οι τάφοι συνήθως ανοίγονταν όποτε υπήρχε η ανάγκη για μια καινούργια ταφή. Ο εξοπλισμός των τάφων ήταν απλός και αποτελούνταν από αντικείμενα προσωπικού καλλυπισμού, εργαλεία, κεραμική, λιγότερο περίτεχνα κοσμήματα και πολλά πήλινα ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Πλούσιοι αποθέτες με χρυσά αντικείμενα βρέθηκαν μόνο σε τρεις τάφους και ο Σταματάκης θεώρησε ότι υπήρχε κάποιας δυνάστης ή άρχων στην Πρόσυμα με περιορισμένες εξουσίες, χωρίς όμως να υπάρχουν άλλα στοιχεία για κάποια ενδίαση τάξη ευγενών στην κοινότητα²⁸. Θεωρώ ότι δεν είναι αρκετά εύκολο να εξαγάγουμε συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνία της Πρόσυμας και τη μορφή της κοινωνικής της οργάνωσης, διότι πολλοί θαλαμοειδείς τάφοι υπέστησαν λεηλασίες κατά τους ιστορικούς χρόνους ή πολύτιμα αντικείμενα αφαιρέθηκαν από τους ίδιους τους συγγενείς των νεκρών κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο και αφότου ο νεκρός είχε αποσυνθεθεί τελείως. Κατά συνέπεια, οποιαδήποτε στοιχεία για την ύπαρξη κάποιας εκλεκτικής ομάδας στην Πρόσυμα είναι ελλιπή. Ίσως τέτοια να είναι η περίπτωση των θαλαμοειδών τάφων 25 και 37 στην Πρόσυμα, οι οποίοι παρά το μεγάλο μέγεθός τους δεν περιέχουν παρά λίγα, πενιχρά κτερίσματα²⁹.

Το νεκροταφείο στο Δενδρά αποτελούνταν από δεκατέσσερις θαλαμοειδείς τάφους και φαίνεται ότι είχε προσανατολιστεί μακριά από τον οικισμό της Μιδέας (αν υφίσταται βεβαίως σχέση), μία τάση η οποία αντικατοπτρίζει τμήμα των μυκηναϊκών εσχατολογικών πεποιθήσεων ότι υπήρχε κάποια διαφοροποίηση ανάμεσα στην οικία των νεκρών και στην οικία των ζωντανών³⁰. Ο θαλαμοειδής τάφος 2 στο νεκροταφείο των Δενδρών θεωρήθηκε κενόταφος λόγω της απουσίας ταφής στο εσωτερικό του. Ο τάφος αποτελούνταν από εστία, τραπέζι θυσιών, βόθρο για θυσίες, όπου βρέθηκαν οστά ζώων, και δύο ογκώλους που ίσως λειτουργούσαν ως «μενίχρη», δηλαδή πρόχειρες παραστάσεις ανθρώπινων όντων σύμφωνα με την παλαιότερη ερμηνεία του Persson³¹. Το κενόταφο αποτελούσε πιθανώς τον τάφο πολεμιστή, ο οποίος χάρθηκε μακριά από την πατρίδα του αφού τα κενόταφα ήταν γνωστά κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο. Έπειτα από τη μελέτη του τάφου και των οστών τα οποία είχαν συλλεχθεί από το «δρόμο» του τάφου έγινε σαφές ότι ο τάφος είχε συληθεί και ίσως να μην επρόκειτο τελικά για κενόταφο³². Σύλληψη τάφου είχε ήδη

παρατηρηθεί στον θαλαμοειδή τάφο 9 (πολύ φτωχικές προσφορές αν και ο τάφος είναι ευμεγέθης), αλλά ο θαλαμοειδής τάφος 12 με την πανοπλία παραμένει προβληματικός λόγω του γεγονότος ότι πρόκειται για μία από τις πλουσιότερες ταφές, η οποία για κάποιον άγνωστο λόγο ήταν τοποθετημένη σε έναν μάλλον μικρό και ασήμαντο τάφο³³. Θεωρώ ότι αυτή η περίπτωση μπορεί να συσχετισθεί με τον ΥΕ ΙΙΙ θαλαμοειδή τάφο στη θέση Κολόνα της Αίγινας όπου βρέθηκε και ο λεγόμενος «θησαυρός της Αίγινας»³⁴. Αν και ο χαρακτήρας των ευρημάτων της Αίγινας είναι αυστηρά μινωικός, υπάρχει πιθανότητα τα ταφικά ευρήματα στα Δενδρά και στην Αίγινα να δηλώνουν δευτερεύουσα απόθεση των αντικειμένων λόγω άγνωστης αιτίας και αφού είχαν αφαιρεθεί από την αρχική τους θέση.

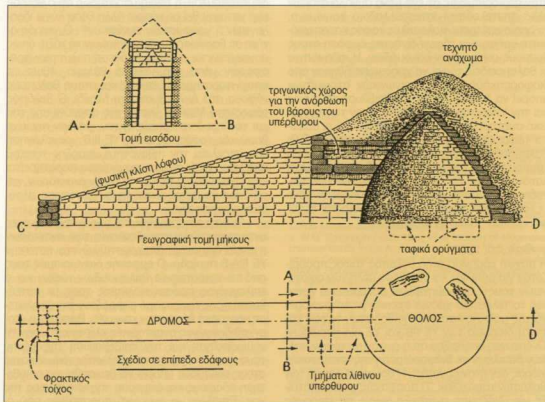
Έπειτα από την παρακμή των λακκοειδών τάφων στην ηπειρωτική χώρα, μερικοί θαλαμοειδείς τάφοι έγιναν πολύ πλούσιοι, ειδικότερα κατά την ΥΕ ΙΙ περίοδο στα Δενδρά, στο Μπερμιάτι, στις Μυκήνες – με πρόσθετη διακόσμηση σε μερικές περιπτώσεις – και κατά την επόμενη ΥΕ ΙΙΙ περίοδο σε αρκετές θέσεις παρατηρείται αύξηση των πλούσιων θαλαμοειδών τάφων. Με την ανέγερση των ανακτόρων κατά την ΥΕ ΙΙΒ, οι θαλαμοειδείς τάφοι «φτωχαίνουν» προοδευτικά λόγω της συγκεντρώσεως του πλούτου στα ανάκτορα και την εγκαθίδρυση μιας αυστηρότερης κοινωνικής ιεραρχίας. Πριν από την εμφάνιση των ανακτόρων μερικοί θαλαμοειδείς τάφοι πιθανόν να εκπροσωπούσαν τις τοπικές ανώτερες τάξεις, κυρίως στα Βολιμείδια Τριφυλίας³⁵, τις Μυκήνες (θαλαμοειδείς τάφοι στην Παναγίτσα, Κάτω Πηγάδι)³⁶ και την Ιαλυσό (Τριάντα) στη Ρόδο³⁷. Κατά την ΥΕ ΙΙΓ περίοδο συνέχισαν να χρησιμοποιούνται οι θαλαμο-

6. Θαλαμοειδής τάφος: Τομή.
[W. Lord Tylor, *The Mycenaean*, Thames and Hudson Ltd., London, 1994, σελ. 81, εικ. 67.]

ειδείς τάφοι, ένα φαινόμενο το οποίο πιθανόν εξηγεί τη συνέχιση του πληθυσμού στην ηπειρωτική χώρα, αλλά εμφανίστηκαν και νέοι ταφικοί τύποι όπως η εισαγωγή της καύσεως των νεκρών και η κατασκευή μικρών, λοξότερων και ρηχότερων «δρόμων» στους τάφους, συνήθως μικρότερων διαστάσεων, όπως για παράδειγμα στην Περατή Αττικής³⁸. Στο ανατολικό τμήμα της Ελλάδας, οι θαλαμοειδείς τάφοι διατήρησαν το μεγάλο μέγεθός τους όπως στην προηγούμενη περίοδο, φαινόμενο το οποίο ίσως δηλώνει διαφορετικές τάσεις ή πολιτικές συνθήκες.

Θεωρώ ότι δεν είναι δυνατό να αποδώσουμε τους θαλαμοειδείς τάφους σε κάποια συγκεκριμένη ομάδα απόμων η οποία εκπροσωπούσε μία

7. Θολωτός τάφος: Τομή.
[Lord W. Tylor, *The Mycenaean*, Thames and Hudson Ltd., London, 1994, σελ. 69, εικ. 67.]

Εικόνα 1: Αγγείο με ανάγλυφο, πιθανότατα από τον 5ο αιώνα π.Χ., που απεικονίζει έναν άνδρα σε οχηματισμό, ενδεχομένως θεο ή ευγενή. (Εθνικό Μουσείο, Αθήνα).

idiaίτερη κοινωνική τάξη. Όταν η ηπειρωτική χώρα εγκατέλειψε τη χρήση λακκοειδών τάφων και προχώρησε σε διαφοροποιημένες μεθόδους ταφής, η εμφάνιση των θαλαμοειδούς τάφου πιθανώς να σημαίνει ότι ο νέος αυτός τύπος θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από ένα φάσμα διαφορετικών ομάδων. Η κοινωνική διαστρωμάτωση στην πραγματικότητα λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του τάφου με την ποικιλομορφία και ανομοιομορφία των κτερισμάτων. Η απουσία θαλωτών τάφων στη Θήβα –αν και ο «Θησαυρός του Μινώα» στον Ορχομενό αποτελεί εκπληκτικό δείγμα θαλωτού τάφου– αποδεικνύει ότι τοπικές διαφοροποιήσεις οδηγούσαν μερικές φορές στην ταφή των νεκρών βασιλέων σε θαλαμοειδείς τάφους, όπως στην περίπτωση του θαλαμοειδούς τάφου με διπλή είσοδο και τοιχογραφική διακόσμηση στο Μεγάλο Καστέλλι Θήβας, ο οποίος μάλλον περιείχε βασιλική ταφή. Το ίδιο μπορεί να ισχύει και για τους θαλαμοειδείς τάφους στα Σπάτα της Αττικής όπου δύναμη και πλούτος χαρακτηρίζουν τους ιδιοκτήτες των τάφων που θεωρούσαν τους εαυτούς τους «βασιλείς», λαμβάνοντας υπόψη τις μεγάλες ποσότητες χρυσών αντικειμένων. Τα περιχθέντα των θαλαμοειδών τάφων στα Σπάτα συγκρίνονται με εκείνα του θαλωτού τάφου στο Μενίδι (διαφορετικοί τύποι τάφων, αλλά πρακτικά η ίδια ποσότητα αντικειμένων) και προτείνουν έντονα την ύπαρξη μιας τοπικής δυναστείας στην περιοχή. Αντίθετα, το νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στην Ελευσίνα, προαιδουτικά του Τελεστηρίου, με οικογενειακούς τάφους από το τέλος της ΜΕ περίοδου έως και την ΥΕ ΙΙΒ, σύμφωνα με τον Μυλωνά, δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσιοι³⁹.

Η ανομοιότητα των ευρημάτων στο εσωτερικό των τάφων πιθανόν να αποδεικνύει το γεγονός ότι οι ταφές στους θαλαμοειδείς τάφους δεν ήταν περιορισμένες σε ένα μόνο σύνολο ατόμων αλλά αποτελούσαν υπερελλαδικό φαινόμενο, το οποίο επέτρεπε πολλαπλές ταφές και απεριόριστη χρήση των τάφων δίνοντας έκφραση στους δεσμούς οικογενειών και ομάδων. Η πιθανότητα οι θαλαμοειδείς τάφοι να χρησιμοποιήθηκαν από διαφορετικούς τύπους κοινωνικών στρωμάτων μπορεί να δικαιολογηθεί την επιβίωσή τους έως και την Υπομυκηναϊκή περίοδο, όταν το ανακτορικό σύστημα είχε ήδη καταρρεύσει και οι θαλωτοί τάφοι είχαν ολοκληρωτικά εγκαταλειφθεί. Οι θαλαμοειδείς τάφοι ήταν η κυριότερη έκφραση τρόπου ταφής των μυκηναϊκών πληθυσμών και η κατανόμη τους στο χώρο και το χρόνο μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι δεν υπήρξαν μόνο οι «οίκοι» των πλούσιων νεκρών αλλά και οι τάφοι πολλών ταπεινών Μυκηναίων.

γ. Θαλωτοί τάφοι

Η αρχική ερμηνεία ότι ο θαλωτός τάφος προοριζόταν για βασιλείς και τα άμεσα μέλη των οικογενειών τους⁴⁰ αμφισβητήθηκε ύστερα από έρευνες τα τελευταία χρόνια σχετικά με το φαινόμενο της μαζικής κατασκευής θαλωτών τάφων κατά τη διάρκεια των ΥΕ ΙΒ και ΥΕ ΙΙΑ περιόδων. Οι έρευνες απέδειξαν ότι η εμφάνιση τόσοσων πολλών βασιλέων σε διάφορα μέρη της ηπειρωτικής χώρας δεν ήταν δυνατή⁴¹. Η δομική σύλληψη των θαλωτών τάφων (εικ. 7) προφανώς αντικατοπτρίζει μία ιδιόζουσα ανάπτυξη χωρίς τις επιρροές

των παλαιότερων μεθόδων ταφής, όπως ο μεσοελλαδικός κιβωτόσχημος τάφος και ο λακκοειδής τάφος, αν και η εμφάνισή τους κριπών στο εσωτερικό του νεκρικού θαλάμου για ταφές είναι κάπως παραπλήσια ως σύλληψη με τον μεσοελλαδικό κιβωτόσχημο τάφο⁴². Συνήθως οι τάφοι αυτοί βρίσκονται συλημένοι εκτός από τις τεσσάρεις περιπτώσεις στα Δενδρά, το Βαρείο, το Μυρσινοχώρι-Ρούτσι και την Πύλο.

Ο θαλωτός τάφος στα Δενδρά πιθανώς περιείχε μία βασιλική ταφή συνοδευόμενη από δύο πρόσθετες ταφές μέσα σε δύο λακούς (έναν βασιλιά και τα στενότερα μέλη της οικογένειάς του, αν οι ταφές θεωρηθούν σύγχρονες). Η ευρεία κατανόμη των θαλωτών τάφων στη Μεσοπηγία ίσως εξηγήει την εμφάνισή μικρών, τοπικών βασιλείων στην περιοχή, όταν η συσσώρευση πλούτου σηματοδότησε την αρχή της κατασκευής μνημειωδών ταφικών κτισμάτων κατά την πρώτη φάση της ΥΕ ΙΙ. Η οικονομική άνοδος της Μεσοπηγίας κατέστησε δυνατή την αποδοχή έλλοιων ιδεών από άλλες περιοχές της Ελλάδας και κυρίως την Κρήτη, όπου πρέπει να είχε πρωτοεμφανιστεί η ιδέα του κυκλικού σκεπασμένου με θαλωτή κατασκευή τάφου⁴³. Οι μαρτυρίες από τους θαλωτούς τάφους στη Μεσοπηγία στις θέσεις Βοϊδοκολιά (Κορυφάσιος)⁴⁴, Μυρσινοχώρι-Ρούτσι και Περιστεριά⁴⁵ αποδεικνύει ότι πλούσιοι βασιλείς είχαν ήδη εγκατασταθεί στη νότια Πελοπόννησο σε μία εποχή όπου οι «αριστοκράτες» των λακκοειδών τάφων της Αργολίδας προσπαθούσαν να διατηρήσουν την εξουσία επιδεικνύοντας υπερβολικό πλούτο και εξωτικά αντικείμενα.

Ο θαλωτός τάφος στα Κόκκα αποτελεί ενδιάμεσο παράδειγμα σχετικά πρόωμο θαλωτού τάφου στην Αργολίδα. Αν και αρχικά είχε θεωρηθεί ως κενωτάφιο, η υπόθεση αμφισβητήθηκε από τη Δημακοπούλου, η οποία υποστήριξε ότι ο νεκρός είχε μεταφερθεί σε κάποια άλλη θέση λόγω ιδεολογικών ή γεωφυσικών συνθηκών⁴⁶. Ο νεκρός ανήκε σε βασιλική ή ανώτερη κοινωνική τάξη, όπως συμπεραίνεται από την απόθεση πολύτιμων προσφορών μέσα στο νεκρικό θάλαμο, έθιμο το οποίο παρατηρείται επίσης και στους θαλωτούς τάφους στα Δενδρά και στο Μενίδι. Ο θαλωτός τάφος στο Μενίδι⁴⁷, λόγω της απομυκνώνσής του και του πλούσιου αποθέτου του, μάλλον περιείχε βασιλικές ταφές, αν και η ΥΕ ΙΙΒ χρονολόγηση του αποκλείει την πιθανότητα ύπαρξης τοπικού βασιλείου εκεί, σε μία εποχή όπου παρατηρείται έντονη παρουσία των μυκηναϊκών ανακτόρων, και πιθανώς να εκπροσωπεί τη συγκέντρωση πλούσιων οικογενειών.

Οι υστερότεροι θαλωτοί τάφοι στις Μυκήνες αντικατοπτρίζουν την ιδεολογία των ανακτόρων η οποία άρχισε να αποικισματοποιείται κατά την ΥΕ ΙΙΑ-Β περίοδο. Ο εμφανής διαχωρισμός τους από τα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων και ο επιλεγμένος προσανατολισμός τους με κατεύθυνση προς τον οικισμό εκφράζουν την υψηλότερη κοινωνική θέση στην κοινωνία. Βασιλείς ή νεοεγκαθιδρυμένες ανακτορικές ελίτ απαιτούσαν τη νομιμοποίηση και την επιβεβαίωση της θέσης τους και η ανέγερση των θαλωτών τάφων κοντά στους οικισμούς μπορεί να θεωρηθεί ως οριοθέτηση εδαφούς και έκφραση της ιδιοκτησίας της γης. Επιπλέον, η συνολική προστάθεια που α-

Εικόνα 2: Αγγείο με ανάγλυφο, πιθανότατα από τον 5ο αιώνα π.Χ., που απεικονίζει έναν άνδρα σε οχηματισμό, ενδεχομένως θεο ή ευγενή. (Εθνικό Μουσείο, Αθήνα).

Εικόνα 3: Αγγείο με ανάγλυφο, πιθανότατα από τον 5ο αιώνα π.Χ., που απεικονίζει έναν άνδρα σε οχηματισμό, ενδεχομένως θεο ή ευγενή. (Εθνικό Μουσείο, Αθήνα).

παίτονταν για την κατασκευή ενός θολωτού τάφου, καθιστούσε το χτίσιμό του δημόσιο γεγονός. Η περίοδος χαρακτηρίζεται από μνημειακότητα στην αρχιτεκτονική (ανακτορικά κτήρια, κολλοσιαία ταφικά κτίσματα) και στην εικονογραφία (τοιχογραφίες στα ανακτορικά Μικηνών, της Τίρυνθας και της Πύλου). Το τυπικό ενταφιαστικό έργο κατά την YE IIIB, όταν οι θολωτοί τάφοι έγιναν αυστηρά στοιχεία των ανακτορικών κέντρων και η συγκέντρωση του πλούτου σε λιγοστούς ιδιώτες κατέληξε στην κατασκευή πλούσιων θαλαμοειδών τάφων αντίστοιχα. Η υιοθέτηση νέων εικονογραφικών θεμάτων (αντιθετικά ή εραλδικά ζώα και αποτροπικά θέματα σε αρχιτεκτονικές κατασκευές, σφραγιδόλιθους και μεταλλικούς δακτυλίσκους⁴⁹) αποτελούσαν σκόπιμες ενέργειες συγκεκριμένων ατόμων προκειμένου οι ίδιοι να συσχετισθούν με το υπερφυσικό ή να προβάλουν εμβληματικά μιας εξεχούσας τάξης. Το νέο εικονογραφικό ρεπερτορίο με αποτροπιακό χαρακτήρα – το οποίο οι κοινωνικές μάζες δεν μπορούσαν να συλλάβουν εύκολα – σκόπευε στη συμβολική προστασία της εξουσίας του βασιλέα και των άμεσων συντρόφων του.

Η συμπερίληψη του Ταφικού Κύκλου Α (εικ. 3 και 4) κατά την YE IIIB και του περιβάλλοντος του εσωτερικού των τειχών της μυκηναϊκής ακρόπολης ήταν ο κορυφαίος ελιγμός της ανακτορικής προπαγάνδας μέσω της συναψής δεσμών με το «πρωικό» παρελθόν και τη λατρεία των προγόνων. Η εμμονή της ανακτορικής εξουσίας στις μνημειακές κατασκευές ίσως να δηλώνει την απαρχή της βαθμιαίας παρακμής της και τις πρώτες αμφιβολίες σχετικά με τη συνέχιση του ανακτορικού κυβερνητικού συστήματος. Αυτό αποδεικνύεται περαιτέρω από τη βορειοανατολική επέκταση της ακρόπολης προκειμένου να περιλείψει την υπόγεια διάβαση στη δεξαμενή νερού και την εγκατάσταση προμαχώνων σε επίμαχα σημεία του κυκλώσιου τείχους. Όπως και στην ύστερη αρχαιότητα και ειδικότερα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, η μνημειακότητα σε αρκετές εκβάσεις του δημόσιου βίου μετατράπηκε σε ένα είδος προπαγάνδας με σκοπό τη συντήρηση της υποκοής και της αίσθησης του δέους στον πληθυσμό. Με την αρχή της YE IIIB, ο ορίζοντας καταστροφής και αναταραχών εκδηλώθηκε και με την εγκατάλειψη των θολωτών τάφων και το τέλος της κατασκευής τους.

Τέλος, θα ήθελα να αναφερθώ στα αρχαιολογικά τεκμήρια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία εκπροσωπούνταν από απλές ταφές σε οργύματα, απλούς λάδικους για ενταφιασμό ή μικρά σπηλαιώδη ανοίγματα σε σύνολο εντός και εκτός των τειχών. Οι νεκροί τοποθετούνταν χωρίς προμελετημένο προσανατολισμό και τις περισσότερες φορές οι ταφές χαρακτηρίζονται από έλλειψη κτερισμάτων⁵⁰. Η παρουσία κοβίων δείχνει ότι οι νεκροί ήταν πλήρως ενδεδυμένοι (όπως και στους θαλαμοειδείς τάφους) αλλά μάλλον με ταπεινά ενδύματα. Η έλλειψη μνημειακότητας και το γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι τύποι τάφων συνήθως περιείχαν μία μόνο ταφή πιθανόν δηλώνουν διαφορετικές εθολογικές πεποιθήσεις και ειδικότερα έλλειψη έμφασης στους οικογενειακούς και συγγενικούς δεσμούς. Αυτό δεν υπονοεί την ύπαρξη ο-

μάδας με διαφορετική εθνική ταυτότητα αλλά τις ταφικές πρακτικές λιγότερο πλούσιων ιδιωτών με όμοια πολιτιστικά στοιχεία αλλά λιγότερες δυνατότητες. Οι σαράντα δύο ταφές στην Κάτω Πόλη (Unterburg) της Τίρυνθας χωρίς προσφορές και κατανεμμένες με τρόπο ενταφιαστικό ο οποίος έμοιαζε σχεδόν σαν να περιλαμβάνονται σε τμήμα κτηρίων και ριγμένες σε ένα πρόχειρο όρυγμα, μάλλον αποτελούσαν τους τάφους οικιακών δούλων, τους εκπροσώπους της κατώτατης κοινωνικής τάξης⁵⁰.

Η μελέτη του μυκηναϊκού ταφικού υλικού δηλώνει ότι σε μερικές περιπτώσεις υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ των ταφικών δεδομένων και της κοινωνικής δομής. Φαίνεται ότι ο όρος «ισομορφισμός» εκφράζει άμεσα το τυπικό της σχέσης και της ισορροπίας ανάμεσα στο ταφικό υλικό και στη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης και διαφοροποίησης. Για την πρώιμη φάση του υστεροελλαδικού πολιτισμού είναι σχετικά δύσκολο να εξεχθούν λεπτομερή συμπεράσματα για την κοινωνική διαστρωμάτωση, αλλά κατά την YE III τα αρχεία της Γραμμικής Β προσφέρουν πολλές πληροφορίες οι οποίες μπορούν να συσχετισθούν με τις μαρτυρίες των ταφών. Το ταφικό υλικό μπορεί να είναι περιλλικό τις περισσότερες φορές, ειδικότερα στις περιπτώσεις των θαλαμοειδών τάφων οι οποίοι περιέχουν πολλαπλές ταφές και βρίσκονταν σε διαρκή χρήση, οπότε θα ήταν προτιμότερο να δοθεί περισσότερη βάση στην ποιότητα και την ποικυλομορφία των κτερισμάτων προκειμένου να αποσαφηνισθεί ο πραγματικός χαρακτήρας μερικών τάφων. Μία επαναπροσάρμογή των συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών τύπων που απαντούν στα κτίσματα και στις κατασκευές ταφικού χαρακτήρα και των καλλιτεχνικών τύπων που εκφράζονται μέσω των κτερισμάτων, τα οποία εμφανίζονται σχεδόν σε κάθε τύπο μυκηναϊκών τάφων, μπορεί να είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική με τελικό στόχο τη συγκρότηση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας σχετικά με τη δομή της μυκηναϊκής κοινωνίας.

Σημειώσεις

1. S. Voutsaki, «Social and political processes in the Mycenaean Argolid: the evidence from the mortuary practices», στο R. Laffineur / W.D. Niemeier (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 12 (1995), σ. 55-66, ειδικότερα σ. 55-56.
2. N. Valmin, *Mithi-Epilog. Vorläufiger Bericht über die schwedische Ausgrabung in Messenien 1952*, *Opuscula Atheniensia* 1 (1953), σ. 29-46 / J.C. Van Leuven, «The sanctuaries of Mithi», *Scripta Mediterranea* 5 (1984), σ. 1-26.
3. W.G. Cavanagh / C.B. Mee, «The location of Mycenaean chamber tombs in the Argolid», στο R. Hägg / G.C. Nordquist (επιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 11-13 June 1988*, Paul Åströms Förlag, Stockholm 1990, σ. 55-63, ειδικότερα σ. 45-47.
4. Σ. Μαρτσόπουλος, «Ανασκαφή Μαραθώνος», *ΓΑΕ* 1970, σ. 5-28, ειδικότερα σ. 9-18. Τέσσερις πλήρεις σκελετοί ολόγων (επικύριοι ήτοι ήτοι επύκτους) βρέθηκαν επίσης το 1978 στα Δένδρα Αργολίδας μέσα σε ένα σύνολο το οποίο ο ανασκαφέας τοποθέτησε στην πρώιμη ΜΕ περίοδο, αν και σαφώς παρακείμενο στους τάφους της Μυκηναϊκής εποχής. Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο R. Drews στο βιβλίο του *Η έλευση των Ελλήνων* (ελλ. μτφρ. Οδυσσεύς, Αθήνα 2008), σ. 101, σελ. 23.
5. O.T.P.K. Dickinson, *The Origins of the Mycenaean Civilization*, SIMA 49, Gothenburg 1977, σ. 33-34. Για τη Θήβα, βλ.

Βιβλιογραφία

- BLEGEN, C.W. / RAWSON, M. / TAYLOR, W.P. / DONOVAN, W.P., *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, τόμ. 3: *Acropolis and Lower Town: Tholoi, Grave Circle and Chamber Tombs. Discoveries outside the Citadel*, Princeton University Press, 1973.
- CHADWICK, J., *The Mycenaean World*, Cambridge University Press, 1976, 2ο έκδοση κεφ. 5.
- DICKINSON, O.T.P.K., *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, 1994, 2ο έκδοση κεφ. 6 (με πρόσθετη βιβλιογραφία).
- HÄGG, R. / NORDQVIST, G.C. (επιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Shaft Grave Period*, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 11-13 June 1988, Paul Åström Förlag Stockholm 1990.
- LAFFINEUR, R. (επιμ.), *Thánatos: Les coutumes funéraires en Égée à l'âge du Bronze*, Aegaeum 1 (1987), Université de Liège, University of Texas at Austin.
- (επιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*, Aegaeum 11 (1995), Université de Liège, University of Texas at Austin.
- LAFFINEUR, R. / NIEMEIER, W.D. (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 12 (1995), Université de Liège, University of Texas at Austin.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Γ.Ε., *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηναίων, Βαλβόλη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1973.
- PELON, O., *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du bronze*, Ecole Française d'Athènes, Paris 1976.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Α., *Les tombes à chambre de Mycènes, fouilles de Chr. Tsountas*, De Boccard, Paris 1965.
- Κ. Δημακοπούλου / Ντ. Κόνσολα, «Λείψανα ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ οκταίου στη Θήβα», *ΑΔ* 30 (1975), Μελέτες, σ. 44-89.
6. Γ.Ε. Μυλωνάς, *Ο ταφικός περίβολος Β των Μυκηναίων, Βαλβόλη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1973.
- Γ.Ε. Μυλωνάς, *Grave Circle B at Mycenae, SIMA 7*, Lund 1964.
- J. Servais / B. Servais-Soyez, «La tholos "oblongue" (tombe IV) et le tumulus (tombe V) sur le Véloutour», στο H.F. Muschke κ.ά. (επιμ.), *Tholos 8* (1972-1976): *rapport préliminaire sur les 9b, 11e et 12e compagnies des fouilles*, Comité des fouilles belges en Grèce, Gent 1984, σ. 74.
8. K. Lewartowski, «Mycenaean social structure: a view from simple graves», στο R. Laffineur / W.D. Niemeier (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 12 (1995), σ. 103-115, 2ο έκδοση σ. 103-104.
9. A.J. Wace, *Mycene: An Archaeological History and Guide*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1949, σ. 13-17.
10. R. Hope-Simpson, *Mycenaean Greece*, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey 1961, σ. 13.
11. G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykene*, Verlag F. Bruckmann, Munich 1930, σ. 70-71.
12. Wace, ό.π., σ. 18-19.
13. R. Hägg, «On the nature of Minoan influence in early Mycenaean Messenia», *Opuscula Atheniensia* 14 (1982), σ. 27-37. Η θέση αυτή είχε διατυπωθεί πολλαπλά και από τον S. Hood στο *The Home of the Heroes. The Aegean before the Greeks*, Thames and Hudson, London 1967, σ. 76.
14. J.T. Hooker, *Mycenaean Greece*, Routledge and Kegan Paul, London 1976, σ. 31-32.
15. C.W. Blegen / M. Rawson / W.D. Taylor / W.P. Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, τόμ. 3: *Acropolis and Lower Town. Tholoi, Grave Circle and Chamber Tombs. Discoveries outside the Citadel*, Princeton University Press, Princeton 1973, εκφ. 326-327 Hooker, ό.π., σ. 56.
16. K. Kilian, «The emergence of the "wanax" ideology in the Mycenaean palaces», *Oxford Journal of Archaeology* 7 (1988), σ. 291-302.
17. R. Laffineur, «Aspects of rulership at Mycenae in the Shaft Grave period», στο R. Laffineur (επιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*, Aegaeum 11 (1995), σ. 81-93.
18. Μυλωνάς, ό.π., σ. 76, 339-340.
19. Karo, ό.π., σ. 71-160.
20. Το θέμα αυτό των εδαφικών ανισοτήτων αναλύεται διεξοδικά στο άρθρο του J.C. Wright, «Death and power at Mycenae: changing symbols in mortuary practices», στο R. Laffineur (επιμ.), *Thánatos: les coutumes funéraires en Égée à l'âge du bronze*, Aegaeum 1 (1987), σ. 171-184. Για την κοινωνία της εποχής των λακκοειδών τάφων στην περιοχή των Μυκηναίων, βλ. G. Graziano, «The process of social stratification at Mycenae in the shaft grave period: a comparative examination of the evidence», *AJA* 95 (1991), σ. 403-440.
20. Voutsaki, ό.π., σ. 55-66, 2ο έκδοση σ. 59-60.
21. Μυλωνάς, ό.π., σ. 389-390.
22. Βλ. άρθρο των C.B. Mee / W.G. Cavanagh, «Mycenaean tombs as evidence for social and political organisation», *Oxford Journal of Archaeology* 3 (1984), σ. 45-64.
23. Kilian, ό.π., σ. 296 και Laffineur, «Aspects of rulership...», σ. 83-85.
24. Για το «Μενελάου» της Σπάρτης, βλ. H.W. Catling, «Excavations at the Menelaion, Sparta, 1973-1976», *Archaeological Reports* 1976-1977, 1977, σ. 23-42, 2ο έκδοση σ. 29-34. Για την κεραμική και τα ευρήματα βλ. επίσης H.W. Catling, «Barbarian» pottery from the Mycenaean settlement at the Menelaion, Sparta», *BSA* 76 (1981), σ. 71-82, και «A Mycenaean terracotta figure from the Menelaion», *BSA* 90 (1995), σ. 183-193.
25. Το κτίσιμα χρονολογείται στην ΥΕ IIIA και έχει χαρακτηριστεί ανακτόρο. Βλ. H.W. Catling, *Archaeological Reports* 1984-1985, σ. 3-69, 2ο έκδοση σ. 30 κ.ε.
26. Βλ. γενικότερα στο Γ.Ε. Μυλωνάς, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1966, σ. 112 κ.ε.
27. C.W. Blegen, *Prosymna: the Helladic settlement preceding the Argive Heraeum*, Cambridge University Press, Princeton 1937.
28. Για το θέμα αυτό βλ. Blegen, ό.π., σ. 260-262.
29. Ό.π., σ. 57, Cavanagh / Mee, «The location of Mycenaean...».
30. Για τις εσχατολογικές πεποιθήσεις των Μυκηναίων, βλ. άρθρο των B. Wells, «Death at Dendra», και E. Protonotariou-Delaki, «Burial customs and funerary rites in prehistoric Argolid», στο R. Hägg / G.C. Nordquist (επιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 11-13 June 1988*, Paul Åström Förlag Stockholm 1990, σ. 125-139 και 69-83 αντίστοιχα.
31. A. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, CWK Gleerup, Lund 1931, σ. 109-115.
32. A. Åkerström, «Mycenaean problems», *Opuscula Atheniensia* 12 (1978), σ. 69-86.
33. P. Åström, *The Quarras Tomb and Other Finds at Dendra, SIMA 4*, Göteborg 1977.
34. Βλ. λεπτομερέστερα για το θησαυρό της Αίγινας στο R. Higgins, *The Aegina Treasure: An Archaeological Mystery*, British Museum Publications, London 1979.
35. Σ. Ιακωβίδης, «Περί το σχήμα των θαλαμειτών τάφων Βολυμίδων», *Χαρίστριο* εις Α. Κ. Ορλάνδου, τόμ. 1, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1965.
36. Mee/Cavanagh, «Mycenaean tombs as evidence...», ό.π., σ. 49. Για την τοπογραφία των θαλαμειδών τάφων στην περιοχή των Μυκηναίων, βλ. Hope-Simpson, ό.π., σ. 15.
37. Γ. Κωνσταντινίδου, *Αρχαία Ρόδος: Επισκόπηση της Ιστορίας και της Τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986, σ. 156-162.
38. Για την ανασκαφή του νεκροταφείου στην Περατή, βλ. S. Iakovides, *Excavations of the Necropolis at Perati*, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1980.
39. Για την ανασκαφή και την ερμηνεία του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Ελευσίνας, βλ. Γ.Ε. Μυλωνάς, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1978.
40. Η θεωρία αυτή υποστηρίχθηκε από τον Γ.Ε. Μυλωνά στο βιβλίο του *Mycenae and the Mycenaean Age*, ό.π., σ. 111.
41. Mee/Cavanagh, «Mycenaean tombs as evidence...», ό.π., σ. 49-50 και Voutsaki, ό.π., σ. 58.
42. Η παρατήρηση αυτή έγινε στο άρθρο της B. Wells, «Death at Dendra», ό.π., σ. 135.
43. Hägg, ό.π., σ. 31.
44. S.G. Korres, «The relations between Crete and Messenia in the late Middle Helladic and early Late Helladic periods», στο R. Hägg / N. Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June 1982*, Swedish Institute in Athens, Stockholm 1984, σ. 141-152.
44. Γ.Ε. Κορρές, «Το χρονικό της ανασκαφής Βοϊδοκυλίας, Αρχαιολογικοί Διατρήσι εις θεμάτων της εποχής του Χαλκού», *Αθήνα* 21 (1984), σ. 11-83.
45. Για την τοπογραφία αυτών των θέσεων με τους θαλαμειδούς τάφους, βλ. Hope-Simpson ό.π., σ. 116 και 163.
46. K. Demakopoulou, «The burial ritual in the tholos tomb at Kokla, Argolid», στο R. Hägg / G.C. Nordquist (επιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 11-13 June 1988*, 1990, σ. 113-123.
47. Πρωτοεργαστή δημοσίευση στους: Lolling, H. / Born, E. / Furtwängler, A. / Köhler, U., *Das Kuppelgrab bei Menidi*, Athen 1880.
48. Το παραδείγμα είναι αρκετά. Αναφέρονται εδώ μόνο αντιπροσωπευτικά το ανάγλυφο στο ανακουστικό τρίγωνο της Πύλης των Λεόντων στις Μυκήνες, ο φακοειδής σφραγισμός από σαρδόνιο CMS I, αρ. 46 από τον θαλαμειδών τάφο 8 στις Μυκήνες και ο χρυσός δακτύλιος CMS I, αρ. 87 από τον θαλαμειδών τάφο 15 στις Μυκήνες (CMS I: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel. Band I: Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, Piri, I. / Sakellariakis, Y. (επιμ.), Gebr. Mann Verlag, Berlin 1981).
49. Για το θέμα αυτό, βλ. σχετικά το άρθρο του Lewartowski, ό.π., σ. 103-115, 2ο έκδοση σ. 103-115.
50. Wells, ό.π., σ. 139, και Cavanagh / Mee, «The location of Mycenaean chamber...», ό.π., σ. 63.

Interpreting Mycenaean Society Through Its Burial Practices

Konstantinos Galanakis

The Mycenaean world undoubtedly displays a unique form of "burial" civilization, which, in addition to its architectural expressions (shaft, chamber, vaulted graves) and artistic manifestations (funeral offerings), also reveals the structure of its society. Thus, the study of Mycenaean burials unfolds the close relation of the funerary practices and customs with Mycenaean society and its organization. Furthermore, the social stratification and status as well as the political and economic level of both individuals and society are reflected on the funerary rituals and on the basic burial types of the Late Helladic period.